

Мехмет Кылдыроглу

КЫРГЫЗ, КЫПЧАК БАЙЛАНЫШТАРЫНДА «АК БАШ» УРУУСУНУН РОЛУ

Мехмет Кылдыроглу

РОЛЬ РОДА «АК БАШ» В СВЯЗЯХ КЫРГЫЗОВ И КЫПЧАКОВ

УДК: 894.341

Кыргыз жана кыпчак урууларынын арасында, кылымдар бою карым-катыш, байланыштар болуп келген. Мындай байланыштар ал уруулардын ортосундагы жакындыктан улам келип чыккан деп түшүнүүгү болот. Бул байланыштардын айрымдары ак баш¹ уруусу аркылуу да жүзөгө ашырылган деп

¹ «Ак баш» сөзү түрк тилдеринде көбүнчө «ак чачтуу», «чачы агарган» деген маанилерде колдонулат М. Кашгари Таздын маанисин «таз, мүйүзсүз, түшүмсүз, беримсиз» деп жазган (Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, Çev: Besim Atalay, Cilt I-II-III, 4. Baskı, Ankara 1998.s.26,313; 41,52;148-149).

Байыркы түрк тилинин сөздүгүндө да дал ушундай маанилер берилген: кел, жансыз, таз, түксүз, жылаңач деген маанилер. (Древнетюркский словарь, Л.: 1969, стр. 543). Түрк илимпозу Бахаттин өгел таз этноними боюнча айырмаланган бир эмгек жазган. Анын эмгегинде таз сөзүнүн бир канча мааниси бар. Анын Берген маалыматтарына караганда, таз сөзү Чагатай Түрк маданиятында «чачы жок», «таз» баштарды «ак баш» деп аташкандары жазылган. Мындан тышкары, түндүктө кездешкен түрк урууларынан телеуттарда башы ак же таз бүркүттөрдү таз-куш дешкендигин В.В.Радловдун маалыматтарына таянып жазган. Ошондой эле, таз сөзү прото-монгол урууларында да кездешкендигин, Хсиен-пи урууларынын атасы – Со-тоу экендигин, бул сөздүн мааниси да кел же таз баштуу ата дегенди билдирээрин айткан. (Ögel B., Türk Mitolojisi, cilt II, Ankara 1995, s. 77-87). Бирок, биздин оюбузча, «ак баштын» монгол чөйрөсү менен байланышы бар экендиги күмөндүү, себеби бул сөз толугу менен түрк сөзү болуп саналат. В. Эберхард прото-монголдордун арасында пайда болгон уламыштарда «чачтын айланасын кырып алып, ортосунда топ чачты калтыруу» салты бар экендигин жана бул салт Манчжурияга чейин жайылгандыгын жазган (Eberhard W., Çinin Şimal Komşuları, Ankara 1942, s. 45, 100). Белгилүү болгондой, түрк дастандарында таз бала жана таз кушу мотивдери кеңири тараган. Огуз, кыргыз, кыпчак урууларында тотем б.а. таз куштар аябай көп. Кыргыз уруу аттарына да мындай ысымдар көп берилген. Жору, жагалмай ж.б.у.с.. Кегилик б.а. таз, түрк дастандарында акылдуулуктун символу болуп эсептелет. «Эдигей» дастанында эскерилген төкли аяк – дал ушундай куш (Идегей. Татарский народный эпос, Казан 1994). Бул куштун түркчө аталышы – Келайнак кушу. Демек, «таз» сөзү түрк тилиндеги даз / дазлак сөзүнүн тилдик варианты же болбосо бул куштар ак баштуу болгондуктан аларга ушул ат берилген. Таз этноними биздин оюбузча, байыркы Түрк ишенимдеринен пайда болгон. Кел маанисинде б.а. адамдын таз экендигин аныктаган этникалык ат болушу мүмкүн эмес. Андай болсо, таз «куш аңчысынын тукумдары», б.а. бул аңчынын тукумдарына берилген ат же болбосо бул топко кирген адамдардын акылдуулугун аныктоо үчүн башка адамдар тарабынан берилген ысым болушу мүмкүн. Ак баш этнониминин «таз» («даз») сыяктуу байыркы түрк ишенимдеринен келип чыгышы, «таз» деген этникалык аталыш менен да байланышы

ойлойбуз. «Ак баш» этникалык аталышы эң алгач VIII кылымдагы уйгур каганы Мойун Чур(745-840) тарабынан орнотулган Тарйат (Терхин) эстелигинде эскерилет.² 753-жылы орнотулган Тарйат эстелигинде:»..... Кутлугду Удурган, Буйрукту Чабыш шенгүн уруулары Тогуз Байырку, Акбаш, Кай, Аба, Басмыл(?) жана Тогуз Татар. Булардын баары «Шад уруулары» деп берилген. Мында көрсөтүлгөндөй, ак баш уруусу башка уруулардын катарында берилген. Демек, ак баш уруусу ири уруулардын бири болуп саналат. Ак баш этносу, эстеликтен белгилүү болгондой, төөлөстөргө байланыштуу уруулардын бири. Эстеликти окуган Талат Текин да акбаштын Телис Шадга таандык уруу экендигин белгилейт.³ VIII кылымга таандык тува эстеликтеринин биринчисинде «Эр атым Ак-баш-ат-ык. Мен 70 жашымда Инал болдум...» деген сүйлөм берилген.⁴ Бул сүйлөмдө көрсөтүлгөндөй, бул ысым байыркы түрктөрдө энчилүү ат катары да колдонулган. Тува эстелигинде Ак баш деген лакап аты бар бир кишинин кайсы калктан жана кайсы уруудан экендиги белгиленген. Венгр окумуштуусу Л. Расони 1336-жана 1356-жылдардагы Жетисуу Настури Түрк мүрзө эстеликтеринде да Ак баш деген энчилүү ысым аталгандыгын, Бессарабияда 1436-жылы Кишиневдин аймагындагы Акбашева деген айылдын аталышы да Ак баш деген энчилүү ысымдан алынгандыгын жазган.⁵ Огуз тарыхын изилдөөчү Фарух Сүмер 1691-жылы Осмон

болушу мүмкүн. Себеби «таз» сөзү чагатай элинде да «чачсыз» маанисинде колдонулган.

² **Караңыз:** Tekin T., Kuzey Mogolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı:Taryat (Terhin) Kitabesi, Belleten, C.XLVI, 51, s. 811,835. kuzey kısmı K4: 3.сап). Бул тема боюнча төмөнкү китепти караңыз: Болд Лубсандоржийн, Орхон Бичгин дурсгал, Т.П, Улаанбаатар 2000. С. 197 (4-20), негизги чехт с. 205, 12-сап;

³ Tekin T., Kuzey Mogolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı:Taryat (Terhin) Kitabesi, Belleten, C.XLVI, 51, s. 811,835

⁴ Малов С., Е Енисейская письменность тюрков, Тексты и переводы, М.: 1952,. С. 97-98.

⁵ Rasony L., “Kuman Özel Adları” Türk Kültürü Araştırmaları, III-IV, 1966-1969, s. 78. Л. Расони белгилегендей, Настури мүрзө эстеликтериндеги «ак баш» сөзү уруунун аталышын эмес, жеке адамды туюндурушу мүмкүн. Себеби бул ысым мүрзө эстелигинде колдонулган. Бирок Румыниядагы бир айылдын Ак баш деп аталышы уруунун атынан келип чыгышы толук мүмкүн. Анткен топонимика тармагында изилдөөлөрдү жүргүзгөн В.А. Никонов жер-суулардын аталышы уруу аттарына байланыштуу коюларын белгилейт. (Караңыз: Никонов В.А. Этнонимия/ Этнонимы. М.: 1970, 33–6.)

мамлекетинин мезгилинде Урфа шаарынын түндүк-батышындагы Бозабат жана түштүк-батышындагы кээ бир аймактарга жайгашкан уруулардын арасында ак баш деген уруу да болгондугун баяндайт.⁶ XVII кылымдын аягы, XVIII кылымдын башында жазылган деп болжолдонгон «Тарих-и Кашгар» аттуу эмгектин акыркы бөлүмүндө Ак Баш Хан деген лакап аты бар (XVII кылымдын аягы) Мухаммед Мумин Султан жөнүндө баяндалган⁷. Бул адамдын ак баш уруусунан экендиги ачык көрсөтүлгөн эмес. Бирок лакап аттардын да уруу аттарынан пайда болорун эске алсак, жогорудагы маалыматка көңүл бурбай коюу мүмкүн эмес. Кара сакал, Кара моюн сыяктуу ысымдар лакап аттардан пайда болуп, этноним катары сакталып калган. Тарыхый булактардан болгон Терхин эстелигинде алгач эскерилген бул этноним адамдын энчилүү аты катары да кыпчак чөйрөсүндө колдонулушу көңүл бурдурбай койбойт. Ак баш уруусу кыргыздардын төөлөс⁸ жана мундуз⁹ урууларынын ичинен да кездешет. Бул уруулар кыргыздарга Алтайдан көчүп келип кошулган. Алтай VIII-IX кылымдарда кыргыздар менен кимак-кыпчактардын бир бөлүгү бирге жашашып, өз ара аралашкан да кыргыз деген аталыш менен чогуу өмүр сүргөн аймак болуп саналат. Кийинчерээк бул аймактан кыпчактардын бир бөлүгү батышка көчүп кеткен, дагы бир бөлүгү кыргыздар менен бирдикте Чыгыш Казакстанга, ал жерден Чыгыш Тянь-Шанга көчүп келишкен. Ошону менен бирге бул ысым жердин аталышы катары бүгүнкү Кыргызстандын Сузак районундагы бир айылга берилген.¹⁰ Бул этникалык аталыш казактарда этноним катары да,¹¹ топоним катары

да¹², башкырларда¹³ жана лакайларда¹⁴ этноним катары, тоолуу алтайлыктарда,¹⁵ кабардиндерде,¹⁶ ногойлордо¹⁷ да жердин аты катары колдонулушу «ак баш» этнониминин кыпчактар менен да байланышы болушу мүмкүн экендигин эске салууда. Демек, ак баш уруусу адегенде Алтайда төөлөс урууларынын курамында болгон, кийинки мезгилдерде алардын жардамы менен кыргыздардын, ошондой эле огуздардын да арасына таралган. «Ак баш» деген этникалык аталыш Батыш Дешт-и Кыпчак урууларынын арасынан кездешпейт. Бирок бул этнонимдин Дешт-и Кыпчакта энчилүү ысым катары колдонулушу бул этникалык топтун чыгыш жана батыш кыпчак чөлкөмдөрүндө таасирдүү болгондугун, Дешт-и Кыпчактын батыш тарабынын четки аймактарына чейин таралгандыгын көрсөтүүдө. Этникалык аталыш катары башкыр, өзбек-лакайлар, казак жана кыргыз чөйрөсүндө жолугушу баарынан мурун бул уруунун Дешт-и Кыпчак тараптан келип, кыргыздардын арасына кошулган деген ойду пайда кылышы мүмкүн. Кыпчак чөйрөсүндө энчилүү ат катары көбүрөөк кездешет. Кыргызстандын аймагындагы Ак-баш деп

уруулардын бири. (Аттокуров С., Кыргыз санжырасы, Бишкек, 1995, 193-б.) Кесектер кыргыздардын этникалык курамына ичкиликтер аркылуу кирген. Ичкиликтер-кыргыздардын этникалык түзүлүшүн калыптандырган үч топтун бири. Кыргыздардын этникалык курамы оң канат, сол канат жана ичкиликтерден түзүлгөн. Каракесек «Манас» эпосунда да кездешет. Ичкиликтердеги уруулардын баары башка-башка этникалык топтордон турат. Бирок кыргыздардын калыптанышында ичкиликтер маанилүү орунду ээлеген. Ичкиликтерде найман, кыпчак сыяктуу ири уруулар бар. «Ак баш» этнониминин кыргыздарда, казактарда жана башкырларда да кездешуү бул этникалык топтун Дешт-и Кыпчак жолу аркылуу Алтын Ордо мамлекети кыйрагандан кийин Фергана аймагынан азыркы жерлерге чейин келиши толук мүмкүн. Этнонимдин энчилүү ат катары молдавандарда, топоним, этноним катары башкырларда, казактарда жана Фергана өрөөнүндөгү калктарда кездешуү жогорку пикирди тастыктоодо.

¹² Койчубаев Е., Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата 1974, С 21; Орталык Казакстаннын жер-су аттары, (Т. Жанузаковдун редакциясы астында бир комиссия даярдаган) Алматы 1989, 188-б.

¹³ Кузеев Р. Г., Происхождение башкирского народа, М.: 1974, С. 371. Башкырттарда (каршин уруусунун курамында Акбаш-каршин деген ат менен кездешет. Акбаш-каршин уруусу, Р. Г. Кузеевдин берген маалыматтарына караганда көбүнчө кыпчактар отурукташкан аймактарда жашашат жана алардын эн тамгалары кыпчактардыкына окшош.(Аталган эмгекте, 363-б.);

¹⁴ Кармышева Б. . Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: 1976. С.100.

¹⁵ Молчанова О. Т., Топонимия Горного Алтая, Горно-Алтайск, 1979, 123-б.

¹⁶ Волкова Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М.: 1973, С. 71-73.

¹⁷ Ногойлордо Акбас Төбө – бир кургандын аты.

Караныз: Булгарова М.А., Ногайская топонимия, Ставрополь 1998, С. 111;

⁶ Sümer F., Oguzlar (Türkmenler) 5. Baskı, Istanbul 1999, s. 211. Түркиянын Шанлыурфа шаарына, өзгөчө, огуздардан ак койлуулар жайгашкан. Огуз дастандарында ак койлуулардын кыпчактар менен болгон байланышы белгиленгендигин эске алганыбызда ак баш уруусу кыпчактардын тарыхында чоң мааниге ээ экендиги белгилүү болууда. (Караныз: Кылдыроглу М., IX кылымдын экинчи жарымынан XVI кылымга чейинки мезгилдерде кыргыз, кыпчак урууларынын этникалык байланыштары, III бөлүм, «Огуз» дастанында, «Китаб-и Дедем Коркутта» жана «Манас» эпосунда кыргыз-кыпчак мамилелеринин чагылдырылышы, жарияланбаган доктордук диссертация, 159-б.

⁷ Материалы по истории киргизов и Киргизии, Вып.1, М.: 1973, С. 215.

⁸ Төрөкан уулу Э. Кыргыздын кыскача санжырасы, Т.1, Бишкек. 1995. 127-б.

⁹ Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии, ТКАЭЭ, т.1, 1956, С.184, Таб. 9.; Аттокуров С., Кыргыз санжырасы, Бишкек, 1995, 163-б.;

¹⁰ Словар географических названий Киргизской ССР. Фрунзе, 1988, С. 13; Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү, Бишкек 2003, 14-б.; Жалалабад областынын Сузак районундагы бир айыл Акбаш деп аталат.

¹¹ Казактардын каракесек уруусунун кайкы жана адай уругунун ичинде «ак баш» этноном катары сакталган. (Караныз: Бейсенбайулы Ж, Казак шежиреси, Алматы, 1994, 144-150-б.) Каракесек кыргыздарда да ири

аталган жерлерде кыргыз-кыпчактар жыш жайгашкан.

Жогорудагы маалыматтарга караганда, ак баш уруусу азыркы жайгашкан аймактарга багыш, төөлөс жана мундуз уруулары менен бирге келиши мүмкүн. Жогоруда эскерилген тува эстелигинде Акбаш деген киши инал болгондугу көрсөтүлгөн. Инал кыргыз лидерлери тарабынан колдонулган наам болуп саналат.¹⁸ Эстеликте так-даана белгиленсе да, бул

АДАБИЯТТАР:

1. *Аттокуров С.*, Кыргыз санжырасы, Бишкек, 1995.
2. *Бейсенбайұлы Ж.*, Казаки шежиреси, Алматы, 1994.
3. *Болд Лубсандоржийн*, Орхон Бичгин дурсгал, Т.П, Улаанбаатар 2000.
4. *Булгарова М.А.*, Ногайская топонимия, Ставрополь 1998.
5. *Винников Я.Р.* Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии, ТКАЭЭ, т.1, 1956.
6. *Волкова Н. Г.*, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М.: 1973.
7. *Древнетюркский словарь*, Л.: 1969.
8. *Идегей*. Татарский народный эпос, Казан 1994.
9. *Каратаев О.К.* Кыргыз этнонимдер сөздүгү, Бишкек 2003.
10. *Кармышева Б.* . Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: 1976.
11. *Койчубаев Е.*, Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата 1974.
12. Орталык Казакстаннын жер-суу аттары, (Т. Жанузаковдун редакциясы астында бир комиссия даярдаган) Алматы 1989.
13. *Кузеев Р. Г.*, Происхождение башкирского народа, М.: 1974.
14. *Малов С.*, Е Енисейская письменность тюрков, Тексты и переводы, М.: 1952.

инал деген наамдан эле анын кыргыздар менен байланышы болгондугун түшүнүүгө болот.

Мындай жагдай, кыргыз-кыпчак уруулары кылымдар бою кыйыр түрдө болсо да терең карым-катнашта болуп келгендигин көрсөтүүдө. Кыргыздарда топономикалык ат катарында жана уруу аты катары кездешкен Ак баштын кыпчактарда өзгөчө энчилүү ат катары болушу эки элдин тарых бойунча жакын мамиле кылганын көрсөтөт.

15. *Материалы по истории киргизов и Киргизии*, Вып.1, М.: 1973.
16. *Молчанова О. Т.*, Топонимия Горного Алтая, Горно-Алтайск, 1979.
17. *Никонов В.А.* Этнонимия/Этнонимы. М.: 1970.
18. *Словарь географических названий Киргизской ССР*. Фрунзе, 1988.
19. *Төрөкан уулу Э.* Кыргыздын кыскача санжырасы, Т.1, Бишкек. 1995.
20. *Яхонтов С. Е.*, Древнейшие упоминания названия «киргиз» // СЭ. 1970, №2.

ТҮРК ТИЛИНДЕ ЖАЗЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Cev: Besim Atalay, Cilt I-II-III, 4. Baskı. Ankara 1998.
2. *Eberhard W.*, Çinin Şimal Komuları, Ankara 1942.
3. *Ögel B.*, Türk Mitolojisi, cilt II, Ankara 1995.
4. *Rasony L.*, “Kuman Özel Adlar” Türk Kültürü Araştırmaları, III-IV, 1966-1969.
5. *Sümer F.*, Opuzlar (Türkmenler) 5. Baskı, Istanbul 1999.
6. *Tekin T.*, Kuzey Mogolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı:Taryat (Terhin) Kitabesi, Belleten, C.XLVI, 51, s. 811,835. kuzey ksmı K4: 3.cap).